

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
MERSIN UNIVERSITY PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF CILICIAN ARCHAEOLOGY

KAAM
YAYINLARI

OLBA
XIII

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
MERSIN UNIVERSITY PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF CILICIAN ARCHAEOLOGY

KAAM
YAYINLARI

OLBA
XIII

MERSİN
2006

KAAM YAYINLARI
OLBA
XIII

© 2006 Mersin/Türkiye
ISSN 1301 7667

OLBA dergisi TÜBİTAK - ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanında taranmaktadır.

OLBA dergisi hakemlidir ve Mayıs-Kasım aylarında olmak üzere,
yılda iki kez basılmaktadır.
Published each year in May and November.

KAAM'ın izni olmadan OLBA'nın hiçbir bölümü kopya edilemez.
Alıntı yapılması durumunda dipnot ile referans gösterilmelidir.
It is not allowed to copy any section of OLBA without the permit of KAAM.

OLBA'ya gönderilen makaleler aşağıdaki web adresinde ve bu cildin giriş sayfalarında
belirtilen formatlara uygun olduğu takdirde basılacaktır.
Articles should be written according the formats mentioned in the following web address.

OLBA'nın yeni sayılarında yayınlanması istenen makaleler için yazışma adresi:
Correspondance addresses for sending articles to following volumes of OLBA:

Prof. Dr. Serra Durugönül
Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü
Çiftlikköy Kampüsü
33342-MERSİN
TURKEY
Tel: 0532 747 57 72

Diğer İletişim Adresleri
Other Correspondance Addresses
Tel: 00.90.324.361 00 01 (10 Lines) 4730 / 4734
Fax: 00.90.324.361 00 46
web mail: www.kaam.mersin.edu.tr
e-mail: kaam@mersin.edu.tr

Dağıtım / Distribution
Zero Prod. Ltd.
Tel: 00.90.212.244 75 21-249 05 20
info@zerobooksonline.com www.zerobooksonline.com

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
(KAAM)
YAYINLARI-XIII

MERSIN UNIVERSITY
PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY
(KAAM)-XIII

Editör

Serra DURUGÖNÜL
Murat DURUKAN

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL
Prof. Dr. Tomris BAKIR
Prof. Dr. Haluk ABBASOĞLU
Prof. Dr. Coşkun ÖZGÜNEL
Prof. Dr. Hayat ERKANAL
Prof. Dr. Sencer ŞAHİN
Prof. Dr. Yıldız ÖTÜKEN
Prof. Dr. Erendiz ÖZBAYOĞLU
Prof. Dr. Susan ROTROFF
Prof. Dr. Marion MEYER

MERSİN
2006

Prof. Dr. M. Mellink'i kaybettik.
saygıyla anıyoruz.

OLBA'nın basılması için vermiş olduğu desteklerden dolayı
Mersin Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Uğur Oral'a
teşekkür ederiz.

İçindekiler/Contents

Engin Akdeniz

A New Excavation in Western Anatolia: Kadıkalesi (Ancient Anaia)
(A Preliminary Report for Prehistoric-Protohistoric Results 2001-2005) 1

Oya San

Diyarbakır Müzesinde Yer Alan Urartu Tunç Fibulaları 35

Muzaffer Demir

Karyahların Bazı Askeri Donanımı Keşfetmeleri 55

Gökhan Coşkun

Daskyleion'da M.Ö. 4. Yüzyıl Siyah Fırıslı Attika Seramikleri 83

Aytekin Erdoğan

Erythrai Kaya Kutsal Alanları 115

Suat Ateşlier

Teke Kale'de Bir Mezar 145

Aynur Civelek

Phokaia 2004: Hellenistik Dönem Seramiği Üzerine Gözlemler 179

Lale Özgenel

Antik Yunan Konut Yazını: Kaynaklar,
Sorunlar ve Yeni Yaklaşımlar Üzerine Bir Değerlendirme 199

Ceren Ünal

Geç Roma İmparatorluğundan Erken Dönem Bizans İmparatorluğuna Geçiş
Sürecinde Basılan Sikke Tasvirlerinde İmparator Kostüm ve Aksesuarları 221

OLBA Dergisi; 2006 yılından itibaren TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanında taranmaya başlamıştır.

Yayın İlkeleri

OLBA; Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi süreli bilimsel yayımdır. Yılda 2 sayı yayınlanır. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Yazıların sorumluluğu yazarlara aittir. Dergi; Protohistorya, Klasik Arkeoloji, Klasik Filoloji (ve Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri), Eskiçağ Tarihi, Nümismatik ve Bizans Sanat Tarihi kapsamında orijinal sonuçları içeren makaleleri yayımlar. OLBA'da yayınlanması istenen makalelerde aşağıdaki şartlar aranır:

1. OLBA her yıl, ilki en geç 15 Mayıs'ta ikincisi en geç 15 Kasım'da olmak üzere iki sayı halinde yayınlanır. Yayınlanması istenilen makaleler, zaman sınırlaması olmaksızın gönderilebilir. Hakemler tarafından olumlu değerlendirilen makalelerin adedi OLBA'nın bir sayısı için fazla olduğu taktirde, bazı makaleler diğer sayıda yayınlanmak üzere havuzda bekletilir. Bu gibi durumlarda daha erken gönderilmiş olan makalelere öncelik tanınır.
2. OLBA'nın uluslararası bilimsel standartlara uygun olarak yayınlanabilmesi için aşağıda belirtilen teknik kurallara uyulmalıdır:
  - a- Makaleler, Word 5.0 ve üstü, Windows 95-98 veya Word 2000 yazım programı ile yazılıp disket ya da CD'ye kaydedilerek, figürleriyle birlikte iki nüsha olarak teslim edilmelidir;
  - b- Makaleler, figürleriyle birlikte çoğaltılmış olarak iki kopya halinde gönderilmelidir.
  - c- Metin yazılırken 10 punto, dipnot için ise 9 punto New York (Macintosh için) ya da Times New Roman (PC için) harf karakteri kullanılmalıdır.
  - d- Dipnotlar her sayfanın altına verilmeli ve makalenin başından sonuna kadar sayısal süreklilik izlemelidir.
  - e- Metin içinde bulunan ara başlıklarda, küçük harf kullanılmalı ve koyu (bold) yazılmalıdır. Bunun dışındaki seçenekler (tümünün büyük harf yazılması, alt çizgi ya da italik) kullanılmamalıdır.
3. Makale içindeki Yunanca karakterler için kullanılan Yunanca font da diskete yüklenerek yollanmalıdır.

4. Dipnotlarda kullanılan kaynaklar kısaltma olarak verilmeli, kısaltmalarda yazar soyadı, yayın tarihi, sayfa ve (varsa) levha ya da resim sıralamasına sadık kalınmalıdır. Sadece bir kez kullanılan yayınlar için bile aynı kurala uyulmalıdır.

Dipnot (kitaplar için):

Richter 1977, 162, Res. 217

Dipnot (Makaleler için):

Oppenheim 1973, 9, Lev.1

5. “Bibliyografya ve Kısaltmalar” bölümü makalenin sonunda yer almalı, dipnotlarda kullanılan kısaltmalar, burada açıklanmalıdır.

Bibliyografya (kitaplar için):

Richter 1977 Richter, G., Greek Art, NewYork

Bibliyografya (Makaleler için):

Corsten 1995 Corsten, Th., “Inscripfen aus dem Museum von Denizli”, Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi III, 215-224

6. Tüm resim, çizim ve haritalar için sadece “fig” kısaltması kullanılmalı ve figürlerin numaralandırılmasında süreklilik olmalıdır. Levha numarası tarafımızdan verilecektir. Bu sebeple levha, Resim, Çizim, Şekil, Harita yada bir başka ifade veya kısaltma kullanılmamalıdır .
7. Kullanılacak fotoğrafların, daha iyi sonuç almak açısından, siyah-beyaz olması tercih edilmektedir. Dia gönderecek yazarlar dia çerçevesi üzerine mutlaka resim sırasını yazmalıdır. Dijital ortamda yollanacak figürlerin numarası belli olmalıdır. Bir başka kaynaktan alıntı yapılan figürlerin sorumluluğu yazara aittir, bu sebeple kaynak belirtilmelidir.
8. Makale metninin sonunda figürler listesi yer almalıdır.
9. Metin yukarıda belirtilen formatlara uygun olmak kaydıyla mümkünse 30 sayfayı geçmemelidir. Figürlerin toplamı 20 adet civarında olmalıdır.
10. Makaleler Türkçe, İngilizce ve Almanca olabilir. Makalelerde, biri Türkçe olmak üzere, yaklaşık 200 kelimedenden oluşan iki dilde özet, iki dilde makale başlığı ve yine iki dilde anahtar kelimeler bulunmalıdır.

DİYARBAKIR MÜZESİNDE YER ALAN URARTU TUNÇ FİBULALARI

Oya SAN*

Abstract

Urartian Bronze Fibulae From Diyarbakır Museum

Urartian fibulae are made of gold, silver, bronze and iron. The number of gold fibulae made by wrought method is limited. Some of the bronze and iron fibulae were plated with gold. Similar to the gold samples, silver fibulae made by wrought method draw attention with their small sizes. Mostly bronze was used in fibulae production. Bronze fibulae which were produced by wrought method in sand moulds were generally of small size and simple; especially this feature differentiates them from Phrygian fibulae. When we consider Urartian metal works, we see that ornamental pins and fibulae were used at the same time. Fibulae production was started in the last quarter of the eighth century B.C, and became more popular in seventh century B.C. The fibulae which constitute the subject of this study and brought from East Anatolian region by means of purchasing for the Museum of Diyarbakır are composed of these two samples. "Hinged fibulae" is analyzed under three groups considering the formations and bow decorations of the sockets. There is only one sample of "Spring fibulae" which were used rarely compared to the hinged fibulae in Urartian fibulae tradition. When fourteen Urartian Bronze fibulae in Diyarbakır Museum which are the subject of this study are examined in the light of the samples, it is found that they belong to seventh century B.C. Production of Hinged fibulae were started with the effect of Caucasian samples especially with the pin connection style to the bow and expanded extensively through whole Urartian settlement area. It is understood that Ancient Near East fibulae models passed to Urartians and Karmir Blur should have been an important centre in this process. Although not much more as Hinged fibulae, among the spring fibulae samples produced in Urartian region, Nor Aresh sample belongs to the second half of the seventh century B.C and Kayalidere sample belongs to late eighth century

* Yrd. Doç. Dr. Oya San, Dicle Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, 21280-Diyarbakır / TÜRKİYE.

Sağladığı çalışma koşulları ve verdiği izinden dolayı Diyarbakır Müze Müdürü N. İnal'a, yardımlarından dolayı Müze Araştırmacıları N. Soyukaya ve Ş. Yumruk'a sonsuz teşekkürler.

B.C which means that both hinged and spring fibulae were used simultaneously. The dates found show us that Urartian Artcrafts started fibulae production in late eight century B.C and production was continued intensively in seventh century; defined Diyarbakır Museum samples are among the samples produced in that period.

Keywords: Urartians, Fibulae, Spring fibula, Hinged Fibula, bronze, socket, Near East.

Özet

Demirçağda Doğu Anadolu Bölgesinde özellikle madeni ustaca işleyen bir kültür olarak öne çıkan Urartulara baktığımızda, fibulaların Yakın Doğu'daki çağdaş kültürlerde olduğu gibi, bu krallıkta da benzer şekilde kullanıldıklarını görmekteyiz. Urartu fibulaları altın, gümüş, tunç ve demirden üretilmiştir. Dövme tekniği ile yapılan altın fibulaların sayıları fazla değildir. Tunç ve demirden üretilen fibulaların bazılarının üzerleri altın ile kaplanmıştır. Altınlarda olduğu gibi yine dövme tekniği ile yapılan gümüş örnekler ufak boyutlarıyla dikkat çekmektedir. Fibulaların yapımlarında kullanılan en yoğun maden ise tunçdur. Farklı madenlerden farklı boyutlarda üretilen fibulaların temel işlevi giysilerde kumaş uçlarını birbirine tutturmaaktır. Büyük boyutlu olanların kalın kumaşlarda, ufak boyutluların ise ince kumaşlarda kullanıldıkları düşünülmektedir. Genellikle mezarlık alanlarda ölü hediyesi olarak ele geçen Urartu fibulalarının diğer metal eşyalar gibi tapınaklara adak eşyası olarak sunulduğuna dair henüz bir kanıt ele geçmemiştir. Diğer metal eşyalar kadar bol olmasa da ele geçen örnekler fibulaları tipolojik olarak tanımlamamıza yeterli olmuştur. Urartu fibulalarının tanımlamasını Kayalıdere, Çavuştepe, Toprakkale, Van-Altın-tepe Nekropolü, Van Kalesi, Malazgirt, Karmir Blur, Nor Aresh, Bastam gibi Urartu merkezlerinden ele geçen örnekler yanı sıra müzelerdeki satın alma yoluyla gelen fibulalar ışığında yapabilmekteyiz. Diyarbakır Müzesinde yer alan ve çalışmaya konu olan tunç fibulalarının da bugüne değin ele geçen örneklerle birlikte değerlendirilerek Urartu fibula tipolojisine katkılarda bulunacağı düşünülmektedir. Urartu fibulalarında temel iki tip bulunmaktadır. Bunlar Sarmal fibulalar ve Yaylı fibulalardır. Birinci gruba giren sarmal fibulalar diğer gruba göre daha bol miktarda üretilmiştir. Bu gruba giren fibulalarda İğneyi oluşturan telin fibula gövdesinin bir ucuna bir veya birden fazla kez sarılarak bağlandığı görülmüşken, yaylı fibulalarda da ise telin gövdeye bağlantılı ucu spiral şeklinde bükülmüştür. Çalışmaya konu olan ve Diyarbakır Müzesine satın alma yoluyla Doğu Anadolu bölgesinden gelen fibulalar her iki grubun örneklerinden oluşur. Kilit yuvalarının formları ve gövde bezemeleri dikkate alınarak sarmal fibulalar kendi içinde 3 farklı alt gruba ayrılarak incelenmiştir. Urartu fibula yapım geleneğinde sarmal fibulalara oranla daha az kullanıldığı bilinen yaylı fibulalar grubuna giren örneğimiz ise sadece bir tanedir.

Anahtar Sözcükler: Urartu, Fibulae, Sarmal fibula, Yaylı fibula, tunç, kilit yuvası, Yakındoğu.

M.Ö. 13. yy.'da Miken ticaretinin yayılımıyla birlikte öncelikle Kıbrıs'da¹, ardından M.Ö. 12. yy.'da Yakındoğu'da tanınmaya başlanan fibulalar zamanla geniş bir coğrafyada, farklı kültürlerde kullanım görmüşlerdir². Kıbrıs, Filistin ve Suriye'deki gelişimlerini tamamlayarak Mezopotamya ve İran'da M.Ö. 7. yy.'da yaygın hale gelen fibulaların³ İran'da bilinen en erken örnekleri Luristan'dadır.⁴ M.Ö. I. binyılda Kafkasya bölgesinde özgün örnekleriyle yapımı devam ederken, M.Ö. 8. yy.'da Asur krallığı tarafından yaygın olarak kullanıldıklarını bilinmektedir. Anadolu'nun M.Ö. 8. yy. Frig maden sanatına baktığımızda özgün örnekleriyle fibulaların dönemin ileri teknolojik ürünleri arasında yer aldığını görmekteyiz ki, bunlar Asur ve Geç Hitit merkezlerinde de aranan eserler durumuna gelmişlerdir⁵. Urartu Krallığında ise M.Ö. 8. yy.'ın son çeyreğinden itibaren yapılmaya başlanan fibulalar özellikle M.Ö. 7. yy.'da yoğun kullanılmıştır⁶.

Farklı madenlerden farklı boyutlarda üretilen fibulaların temel işlevi giysilerde kumaş uçlarını birbirine tutturmaktır. Büyük boyutlu olanların kalın kumaşlarda, ufak boyutluların ise ince kumaşlarda kullanıldıkları düşünülmektedir. Öte yandan takı işlevi gördükleri, elbiseyi süslemeye yönelik kullanıldıkları da bilinmektedir. Özellikle fibulaların uçlarına takılan halka ve boncuklar takı işlevlerini pekiştirmektedir⁷. Bazılarının üzerinde yer alan zincir eklentileri ise fibulalardan sarkan zincirlere süs eşyalarının takıldığını veya bu zincir ile diğer omuza simetrik olarak bir diğer fibulanın tutturulduğunu göstermektedir⁸ (Fig. 7). Bazı fibulaların ise tuvalet malzemeleriyle birlikte kullanıldıkları görülür. Ufak bir cımbız ve göz kalemi aplikatörünün takıldığı fibulalar, onların bu işlevle de kullanıldıklarını kanıtlamaktadır⁹. Kuzey Suriye sanatında kabartmalar üzerinde betimlenen fibulalar bunların kullanım şekilleri hakkında bilgi vermektedir. İvriz kabartması yanı sıra Zincirli'deki Barrekup kabartması

¹ Giesen 2001, 22.

² Stronach 1959, 181.

³ Muscarella 1965, 233.

⁴ Muscarella 1965, 233; 1988, 209.

⁵ Young 1958, 228; Muscarella 1967, 13; Caner 1983, Lev. 68-69; Akurgal 1999, 269.

⁶ Zahlhaas 1991, 187.

⁷ Muscarella 1967, 51.

⁸ Zahlhaas 1991, Res. 56.

⁹ Zahlhaas 1991, 188, Res. 57.

fibulaların sol omuzda kullanıldıklarını göstermektedir¹⁰. Kabartmaların yanı sıra, vazo resimleri ve ele geçen iskeletler üzerindeki konumları bunların omuz, göğüs, kol ve kalça üzerinde kullanıldıklarını da ortaya koymaktadır¹¹. Ayrıca, Asur mezar buluntuları da bunların elbisenin göğüs ya da omuz kesimlerine takıldıklarını kanıtlar¹². Öte yandan Apotropeik amaçlar taşıyıp taşımadığı bilinmese de M.Ö. VIII. yy. sonlarında Frig krallığının tören giysilerinde fibulaların önemli bir yer tuttuğunu Gordion buluntuları ışığında öğrenmekteyiz¹³.

Demirçağda Doğu Anadolu Bölgesinde özellikle madeni ustaca işleyen bir kültür olarak öne çıkan Urartulara baktığımızda fibulaların Yakın Doğu'daki çağdaş kültürlerde olduğu gibi bu krallıkta da benzer şekilde kullanıldıklarını görmekteyiz. Urartu kabartmalarında fibulaların ne şekilde kullanıldığını betimleyen herhangi bir kanıt henüz rastlanamamış olsa da, diğer kültürlerde gördüğümüz işlevler ve kullanım tarzı Urartu fibulaları içinde geçerli olmalıdır. Urartu'da da süs iğneleri yanı sıra fibulalar giysinin önemli bir donanımı durumunda olmalıydılar. Ancak süs iğnelerinin sayılarının fibulalara oranla daha fazla olması giysilerde metal süs iğnelerinin daha yoğun olarak kullanıldıklarını göstermektedir. Bugüne değin bulunan Urartu fibulaları yerleşim alanları yanı sıra çoğunlukla mezarlarda iskeletlerin yanından ele geçmiştir. Kremasyon mezarlarında ise urne ve çanaklar içinde ölü hediyesi durumunda diğer eşyalarla birlikte bulunmuşlardır. Genellikle mezarlık alanlarda ölü hediyesi olarak ele geçen Urartu fibulalarının diğer metal eşyalar gibi tapınaklara adak eşyası olarak sunulduğuna dair henüz bir kanıt ele geçmemiştir. Diğer metal eşyalar kadar bol olmasa da ele geçen örnekler fibulaları tipolojik olarak tanımlamamıza yeterli olmuştur. Urartu fibulalarının tanımlamasını Kayalidere¹⁴, Çavuştepe¹⁵, Toprakkale¹⁶, Van-Altıntepe Nekropolü¹⁷, Van Kalesi¹⁸,

¹⁰ Stronach 1959, 181, 203; bkz: Muscarella 1967.

¹¹ Muscarella 1967, 51.

¹² Stronach 1959, 204.

¹³ Stronach 1959, 203.

¹⁴ Burney 1966, Lev. XXV-f, Res. 23-7.

¹⁵ Bkz: Mellink 1967, 281.

¹⁶ Pedde 2000, Lev. 23-304.

¹⁷ Sevin – Özfırat – Kavaklı 2000, Res. 7.5, 7.9.

¹⁸ Tarhan – Sevin 1991, Res. 22-1; Tarhan 1994, Res. 21-1.

Malazgirt¹⁹, Karmir Blur²⁰, Nor Aresh²¹, Bastam²² gibi Urartu merkezlerinden ele geçen örnekler yanı sıra müzelerdeki satın alma yoluyla gelen fibulalar ışığında yapabilmekteyiz. Diyarbakır Müzesinde yer alan ve bu çalışmaya konu olan tunç fibulalarının da bugüne değin ele geçen örneklerle birlikte değerlendirilerek Urartu fibula tipolojisine katkılarda bulunacağı düşüncesindeyiz.

Urartu fibulaları altın, gümüş, tunç ve demirden yapılmıştır. Dövme tekniği ile yapılan altın fibulaların sayıları fazla değildir. Tunç ve demirden üretilen fibulaların bazılarının üzerleri altın ile kaplanmıştır. Altınlar da olduğu gibi yine dövme tekniği ile yapılan gümüş örnekler ufak boyutlarıyla dikkat çekmektedir. Fibulaların yapımlarında kullanılan en yoğun maden ise tunçdur.

Kum kalıplarda döküm tekniği ile üretilen tunç fibulalar genellikle ufak boyutlu ve sade yapılarıyla dikkat çekmektedirler ve özellikle de bu yönleriyle Frig fibulalarından farklılık gösterirler. Urartu maden işçiliğine baktığımızda süs iğnelerinin ve fibulaların aynı zamanda kullanıldıklarını görmekteyiz. Fibulalar M.Ö. 8. yy.'ın son çeyreğinden itibaren yapılmaya başlanmış olup, MÖ 7. yy.'da kullanımları daha popüler hale gelmiştir²³.

Urartu fibulalarında temel iki tip bulunmaktadır. Bunlar Sarmal fibulalar ve Yaylı fibulalardır. Birinci gruba giren sarmal fibulalar diğer gruba göre daha bol miktarda üretilmiştir. Bu gruba giren fibulalarda İğneyi oluşturan telin fibula gövdesinin bir ucuna bir veya birden fazla kez sarılarak bağlandığı görülürken, yaylı fibulalarda da ise telin gövdeye bağlantılı ucu spiral şeklinde bükülmüştür. İğne telinin gövdeye her iki türde bağlanmasıyla iğnenin gergin olması engellenerek rahat bir kullanım sağlanmıştır.

Çalışmaya konu olan ve Diyarbakır Müzesine satın alma yoluyla Doğu Anadolu bölgesinden gelen fibulalar her iki grubun örneklerinden oluşur. Kilit yuvalarının formları ve gövde bezemeleri dikkate alınarak sarmalli

¹⁹ Zahlhaas 1991, Res. 48-51.

²⁰ Piotrovsky 1950, Res. 3; 1952, Res. 18.

²¹ Barnett 1963, Res. 42.

²² Pedde 2000, Lev. 23-305, 313, 317, 322; Zahlhaas 1991, Res. 52-53.

²³ Zahlhaas 1991, 187; Muscarella 1967, 69; bkz: Ögün 1976, 178-188.

fibulalar kendi içinde 3 farklı alt gruba ayrılarak incelenmiştir. Urartu fibula yapım geleneğinde sarmal fibulalara oranla daha az kullanıldığı bilinen yaylı fibulalar grubuna giren örneğimiz ise sadece bir tanedir.

1. Sarmal Fibulalar

Bu türdeki fibulaların Yakın Doğu'ya ilk olarak Güneybatı Hazar'dan geldikleri düşünülmektedir. Ardından özellikle M.Ö. 8. ve 7. yy.'larda üç bölgede iyi bilinmektedirler. Bunlar Kuzey ve Güney Kafkasya ile Urartu bölgesidir²⁴. Urartu'nun Kafkas ötesindeki yerleşimi Karmir Blur'un yanı sıra, Doğu Anadolu Bölgesi bulguları bu tür fibulaların Urartu'daki varlığını göstermektedir. Ayrıca Hasanlu, Güney Kafkasya'da Lelvar, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya'nın yanı sıra Hasanlu, Ziwiyeye ve Luristan'a kadar olan bölgede de varlıkları bilinmektedir²⁵.

Sarmal fibulaların Kafkaslarda bol olması burada yaşayan halkın bu türdeki fibulaları yoğun olarak ürettiklerini ortaya koymaktadır. Bilindiği üzere Karmir Blur özellikle Lelvar Bölgesi yakınında, Kafkas ötesinde yer alan bir Urartu yerleşimidir ve bu bölgeyle etkilenme söz konusudur. Olasılıkla burada yaşayan halk Kafkas kültürlerinden etkilenerek ya da ithal ederek sarmal fibulaları kullanılmaya başlamış olmalıdırlar²⁶. Ardından bu şekilde Urartu'da yapımına başlanan sarmal fibulalar, elimizdeki örneklerden de anlaşılacağı, gibi krallığın tüm alanında beğenilerek üretilmişlerdir.

Çalışmaya konu olan sarmal fibulalar kilit yuvalarının formlandırmasına göre öncelikle iki alt gruba ayrılmaktadır. İlk alt grubu "Kilit yuvası bezemesiz sarmal fibulalar" oluşturur ve temel özellikleri kilit yuvalarının bezemeksizin düz bırakılmalarıdır (Fig. 1.a-g; Fig. 4). Bir diğer alt grubu ise kilit yuvaları birbirine paralel çizgilerle taranarak bezenen ve el formu kazandırılmış olan "Kilit yuvası el şeklinde formlandırılmış sarmal fibulalar" oluşturmaktadır (Fig. 2 a-d; Fig. 5). Sarmal fibulalar içinde değerlendirilen üçüncü alt grup ise "Gövdesi bezemeli sarmal fibulalar" olarak adlandırılır ve diğerlerinden farkı gövdelerinin çentiklerle süslenerek, kenarlarında kabartma efektler sağlanmış olmasıdır (Fig 3. a,b; Fig. 6).

²⁴ Muscarella 1965, 234, Res. 5,6.

²⁵ Muscarella 1965, 235.

1.1 Kilit Yuvası Bezemesiz Sarmal Fibulalar

Bu grup yedi örnekle temsil edilir. Bunlardan ilki simetrik gövdeli ve gövdesinin orta kesiminde şişkinlik olan ufak boyutlu bir örnektir (Fig. 1. a). Gövde yüzeyi düzdür ve her iki kolda da üçer kabartma yer alır. İğne teli kırıktır fakat iğneyi oluşturan telin gövdenin bir ucuna iki kez sarılarak gövdeye bağlantı sağlandığı anlaşılmaktadır. Bağlantı kesiminin üst kısmında teli sabitleyen, ufak mantar şekilde çıkıntı vardır. Gövdenin diğer ucu dövülerek plaka haline getirilmiş, bükülerek kilit yuvası oluşturulmuştur. Urartu'daki benzer örneklerinin ışığında bu türdeki fibulaların beğenilerek kullanıldığını görmekteyiz. Karmir Blur'dan ele geçen ve M.Ö. 7. yy.'a tarihlenen fibula, formunun yanı sıra gövde ortasında belirgin olan şişkinliği ile yakın benzeridir²⁷. Van-Altıntepe Nekropolü'nde 9 no'lu kaya mezardan ele geçen bir diğer örnekle²⁸ Van Müzesinde korunan ve M.Ö. 7. yy.'a tarihlenen²⁹ tunç fibula örneği de yine yakın benzeri durumdadır ve eserin olası tarihinde yol göstericidir.

Gruba ait ikinci örnek yine "U" şekilli gövdelidir fakat yapısı bir öncekine göre daha incedir (Fig. 1b). Gövde ortaya doğru hafifçe şişkin yüzey ise bezemesizdir. Her iki kolda da yine kabartma üç adet bant yer alır. Bu kez iğne teli korunmuştur ve tel gövdenin bir ucuna iki kez sarılarak bağlantı sağlanmıştır. Tepe noktasındaki mantar şekilli kesim yine sabitlemeye yöneliktir. Gövdenin diğer ucu dövülerek plaka haline getirilmiş ve silindirik şekilde bükülerek iğne yuvası oluşturulmuştur. Form bakımından bir önceki örneğe benzer olan fibulanın paralellerini yine Karmir Blur³⁰ Van-Altıntepe Nekropolü³¹ ve Van Müzesindeki örnekte bulmaktayız³².

Bu grubun üçüncü fibulası diğerleri gibi simetrik ve "U" şekilli gövdelidir ancak kolların yukarıya doğru açılarak genişlediği dikkat çeker (Fig. 1. c). İnce yapılı fibulanın gövdesinde yay biçimli çentik bezeme yer alır ve bu özelliği ile grubun diğer örneklerinden farklılık gösterir. Kollardan

²⁶ Muscarella 1965, 236.

²⁷ Piotrovsky 1952, Res. 18; Pedde 2000, Lev. 23-320.

²⁸ Sevin – Özfırat – Kavaklı 2000, Res. 7.7.

²⁹ Savaş ve Estetik 2004, 184.

³⁰ Piotrovsky 1952, Res. 18; Pedde 2000, Lev. 23-320.

³¹ Sevin – Özfırat – Kavaklı 2000, Res. 7.7.

³² Savaş ve Estetik 2005, 184.

birisi üzerinde iki, diğesinde ise üç adet kabartma bant bulunmaktadır. İğne teli korunmamıştır fakat formu bunun da sarmal fibula olabileceğini göstermektedir. Gövdenin diğeri ucu ise yine diğlerinde olduğu gibi plaka haline getirilmiş ancak bu kez dikdörtgen şeklinde bükülerek kilit yuvası oluşturulmuştur. Söz konusu fibula form olarak benzerlerini Van Kalesi³³ yanı sıra M.Ö. 7. yy.'a tarihlenen Bastam³⁴ ve Van Müzesi³⁵ örneklerinde bulmaktadır. Bunlardan Van Kalesinde ele geçen örneğin gövdesi "D" şekilli olmakla birlikte form benzerliğiyle tanımladığımız örneğin paraleli durumundadır. Bastam'daki ise biraz daha geniş yapı sergilemektedir.

Bu grup içinde değerlendirdiğimiz bir diğeri örnek ise özellikle gövde ortasındaki keskinliği ile farklılık göstermektedir (Fig. 1.d). Gövde "U" şekillidir ve merkezinde bir önceki örnekte olduğu gibi yay şeklinde çentik bezeme vardır. Her iki kolda da üçer adet kabartma bant yer alır, iğne teli korunmuştur. İğneyi oluşturan tel bir kez sarılarak gövdeye bağlanmıştır. Üst kesiminde ise yine ufak mantar şekilli çıkıntıyla kola sabitlenmektedir. Kilit yuvasını oluşturan plakanın ucu bu kez üçgen formudur. Gövde ortasındaki çıkıntısıyla formun benzeri durumundaki Van Müzesi örneği M.Ö. 7. yy.'a tarihlenmektedir³⁶. Yine aynı yüzyıla tarihlenen ve Malazgirt'te bulunmuş olan fibula ise keskin olmasa da gövde altındaki çıkıntısı ve formuyla tanımladığımız fibulanın paraleli durumundadır³⁷. Buna ek olarak M.Ö. geç 7. yy. erken 6. yy.'a tarihlenen Hasanlu Fibulasının da gövdesinin altında hafif çıkıntı vardır ve bu örnek daha kalın olmasına rağmen bazı ayrıntılarda yine tanımladığımız örneğe benzerdir³⁸.

Grubun beşinci örneğinin simetrik gövdesi "U" şekilli olup, üst kesimi daha geniştir (Fig. 1. e, 4). Gövde ortası şişkindir ve üzerinde yay şeklinde birbirini içine girmiş üç adet kazıma bezek yer alır. Kollardan birinde üç diğesinde ise bozulmuş tek kabartma bant vardır. İğne kilit yuvasına oturtulmuş şekilde tam olarak korunmuştur. İğne teli gövdenin bir ucuna iki kez sarılarak bağlanmıştır. M.Ö. 7. yy.'a tarihlenen Van Müzesinden iki

³³ Tarhan – Sevin 1991, Res. 22.1; Tarhan 1994, Res. 21.1

³⁴ Zahlhaas 1991, Res. 53.

³⁵ Tarhan – Sevin 1991, Res. 22.1; Tarhan 1994, Res. 21.1

³⁶ Savaş ve Estetik 2004, 184.

³⁷ Zahlhaas 1991, Res. 49.

³⁸ Muscarella 1965, Lev. 57, Res. 2.

örnek form ve bezeme özellikleriyle bunun benzeri durumundadır³⁹. Özellikle gövde üzerindeki yay şeklindeki bezemeler yakın bir benzerliği ortaya koymaktadır. Malazgirt örneği ise gövde üzerinde benzer bezemeye sahip olmasa da form ve kilit yuvasıyla tanımladığımız fibulanın paralelidir⁴⁰.

Diyarbakır Müzesinde korunan bir diğer fibula ise simetrik "D" biçimli gövdesiyle dikkat çeker. İnce yapılı gövdenin yüzeyi bezemesizdir. İğne kiliti yarım daire şeklinde bükülerek formlandırılmıştır. Kollardan birinde kalın bir adet, diğerinde ise ince üç adet kabartma bant yer alır. İğne teli korunmamıştır. Van Müzesinden bir örnek gerek formu gerekse kilit yuvası ve gövde yapısıyla benzeridir ve MÖ 7. yy.'a tarihlenmektedir, yine aynı yüzyıla ait olan Erzurum Müzesi örneği ise özellikle "D" şekilli formuyla tanımladığımız fibulanın benzeri durumundadır⁴¹. Van Kalesinden ele geçen fibula ise geç evreyi temsil eden üstteki yapı katından ele geçmiştir ve gövde kesimi şişkin olsa da form bakımından incelediğimiz örneğe benzerdir⁴². Öte yandan M.Ö. 7. yy.'a tarihlenen ve Malazgirtten ele geçmiş olan fibula da bu türün bir diğer varyasyonudur⁴³.

Grup içinde değerlendirdiğimiz son örnek ufak boyutlu olup ince bir yapı sergilemektedir (Fig. 1. g). Gövdede bezeme gözlenmezken kollarda birer geniş kabartma bant yer almaktadır. İğne teli korunmuştur ve gövdenin bir ucuna bir kez sarılarak bağlantı sağlanmıştır. Bu kesimin üstünde yine diğerlerinde olduğu gibi ufak mantar şekilli sabitlemeye yönelik çıkıntı vardır. İnce ve ufak yapısıyla grubun diğer örneklerinden farklılık gösteren fibulanın yakın benzeri Van-Altuntepe Nekropolünden gelmektedir⁴⁴.

1.2 Kilit Yuvası El Şeklinde Formlandırılmış Sarmal Fibulalar

Grubun temel özelliği fibulaların kilit yuvalarının üstlerinin paralel yivlerle süslü olmasıdır. Bu şekilde kıvrık bir elin formunu hatırlatmaktadır. El şeklindeki kilit yuvaları Urartu fibulalarının temel özelliklerinden

³⁹ Savaş ve Estetik 2004, 184, 185.

⁴⁰ Zahlhaas 1991, Res. 49.

⁴¹ Savaş ve Estetik 2004, 184.

⁴² Tarhan – Sevin 1991, Res. 22.1; Tarhan 1994, Res. 21.1

⁴³ Zahlhaas 1991, Res. 49.

⁴⁴ Sevin – Özfırat – Kavaklı 2000, Res. 7.5.

biridir. Ancak Urartu dışında da kullanıldıkları bilinmektedir. Bunlar ilk kez MÖ geç 8. yy.'da Hama'da kullanılmaya başlanır⁴⁵ M.Ö. 7. ve 6. yy.'larda ise geniş bir coğrafyada popüler hale gelirler⁴⁶. Urartu'da ise özellikle MÖ 7. yy. bu tür fibulaların yoğun kullanıldığı dönem olmuştur.

Bu gruba giren ilk örnek "D" şekilli formludur, gövde bezemesiz, kollarında ise ikişer tane kabartma çıkıntı yer alır (Fig. 2. a). İğneyi oluşturan tel gövdeye iki kez sarılırken, gövdenin diğer ucu dövülerek plaka haline getirilmiştir ve yarım daire şeklinde bükülüp iğne yuvası oluşturulmuştur. İğne yuvasının üstü paralel yivlerle bezendiğinden bükülmüş bir eli anımsatmaktadır. Van Müzesinde yer alan ve M.Ö. 7. yy.'a tarihlendirilen fibula⁴⁷ yanı sıra Van kalesi örneği benzerleri arasındadır. Ancak form olarak benzerse de Van örneğinin kilit yuvası düzdür⁴⁸.

İkinci örnek "U" biçimli olup, daha şişkin bir gövdeye sahiptir (Fig. 2. b; 5). Her iki kolda ikişer kabartma bant yer alırken, iğne teli gövdenin bir ucuna iki kez sarılarak bağlanmıştır. Bu örnek M.Ö. 7. yy.'a tarihlenen Malazgirt fibulasıyla form ve boyut açısından benzerdir, ancak gövde daha dardır⁴⁹.

Grubun üçüncü örneğinin gövdesi "V" şekillidir (Fig. 2. c). Gövde oldukça incedir ve kollar üzerinde simetrik kabartma çıkıntılar vardır. İğne teli kırık olmasına karşın iğneyi oluşturan telin gövdeye üç kez sarılarak bağlandığı ortaya çıkmaktadır. Bu sarmal kesimin üzerinde mantar şeklinde, iğneyi sabitlemeye yönelik aksam bulunmaktadır. Kilit yuvasının üzerindeki el formu çok belirgindir, yan taraftaki ucu keskin çıkıntı ise baş parmak görünümü kazandırmıştır. Benzerine baktığımızda Van Müzesinde yer alan M.Ö. 7. yy.'a tarihlenen bir örneğin, yaylı fibula olmasına rağmen form ve yapı bakımından tanımladığımız fibulaya çok benzediği dikkat çekmektedir⁵⁰.

⁴⁵ Muscarella 1965, 237.

⁴⁶ Blinkenberg 1926, Res. 286, 294; Stronach 1959, Res. 9-11; Caner 1983, Lev. 68. 1181, 70. 1200 D-E; Muscarella 1988, Res. 502.

⁴⁷ Savaş ve Estetik 2004, 184.

⁴⁸ Tarhan – Sevin 1991, Res. 22.1; Tarhan 1994, Res. 21.1

⁴⁹ Zahlhaas 1991, Res. 51.

⁵⁰ Savaş ve Estetik 2004, 185.

Son örnek özellikle gövde formu itibariyle diğerlerinden oldukça farklıdır (Fig. 2d). Gövde yüzeyi yatay ve dikey konumlandırılmış kazıma çizgilerle donatılmıştır. Her iki kolda yer alan kabartma bantlarla fibulaya plastik bir görünüm kazandırılmıştır. Kilit dili ise diğer örneklerde olduğu gibi yine el şeklindedir. Fibula diğer örneklerle göre daha büyük boyutludur ve benzerlerine rastlanmamıştır. Ancak Gövde ve kilit yuvasının formu, kollarda gözlediğimiz plastik bantlar diğer Urartu fibulası özelliklerini taşımaktadır ve bunun kültürel kimliğini tanımlamada yol göstericidir.

1.3 Gövdesi Bezemeli Sarmal Fibulalar

Bu türe giren fibulaların gövdeleri üzerinde genişçe bir bant üzerinde bezekler vardır ve diğer Urartu fibulalarına göre daha gösterişli bir yapı sergilemektedirler. İki adet fibula bu grubun özelliğini taşımaktadır. Bunlardan ilki "D" şekilli gövdelidir (Fig. 3 a, 6 a-b). Gövde üzerindeki bant içinde, merkezde baklava dilimi, etrafında ise düzgün olmayan karelerden oluşan insize geometrik bezekler yer alır. Bezeli olan bu alanın etrafı girintilidir ve böylece fibula yüzeyinde kabartma efektler sağlanmıştır. Kilit yuvasının olduğu kolda 3 adet kabartma bant yer alır. İğne teli kırıktır ancak formun genel görünümü bunun sarmal fibula olduğunu ortaya koymaktadır. İkinci örnek de benzer bezemesiyle dikkat çekmektedir (Fig. 3b). Gövdede yer alan bezeme alanında yine ortada baklava dilimi iki yanda ise düzgün olmayan ve hatta silik çizgisel bezeme yer alır. Kollarda birer kabartma çıkıntı vardır ve diğerinin aksine bu fibulanın iğnesi korunmuştur ve gövdenin bir ucuna iki kez sarılarak bağlantı sağlanmıştır.

Urartu fibula yapım geleneğine baktığımızda bu formdaki fibulaların Urartulu sanatçılar tarafından beğenilerek üretildiklerini görebilmekteyiz. Ancak bu formdaki fibulalar sadece Urartu'da değil Güney Kafkasya'da da kullanılmıştır. Örneğin bu bölgeden gelen bir fibula gerek gövdenin formlandırılması gerekse bezeme bakımından Urartu örneklerini hatırlatmaktadır⁵¹. Bu da yine Urartu sarmal fibulaları üzerindeki özellikle Güney Kafkasya etkisini göstermektedir. Diğer Urartu örnekleri arasında Karmir Blur kazılarında ele geçen iki fibula tanımladıklarımıza form ve işleniş tarzı bakımından benzerdir. Bunlardan ilki üzerinde insize bezeme olmasına rağmen, gövdesinin formlandırılması bakımından tanımladığımız

⁵¹ Muscarella 1965, Res. 6.3.

örneklerle aynı düşüncenin ürünü olduğu ortaya çıkmaktadır⁵². Karmir Blur'dan ele geçmiş olan ikinci örnek üzerinde çizgisel bezek de yer almaktadır⁵³. Öte yandan sadece Karmir Blur'dan ele geçenler değil, üzerinde üçgen ve çizgisel bezemeye sahip olan ve M.Ö. 7. yy.'a tarihlenen Van Müzesi örneği de incelediğimiz grubun fibulalarına yakın benzerliği ile dikkat çekerek onların kültürel kimliğini saptamamızda yol göstericidir⁵⁴.

2. Yaylı Fibulalar

Bu tipe giren fibulaların temel özelliği iğnelerinin gövdeye bağlantılı ucunun spiral şeklinde bükülü olmasıdır. Yaylı fibulaların kronolojik olarak sarmal olanlardan daha erken oldukları bilinmektedir. Öte yandan sarmal fibulaların özellikle Koban bölgesindeki Kuzey Kafkasya'nın yaylı fibulalarından geliştiğine inanılır⁵⁵. Urartu'da yaylı fibulalar bir önceki gruba göre az kullanım görmüşlerdir. Nor Aresh⁵⁶, Kayalıdere buluntuları yanı sıra İstanbul ve Erzurum Müzelerinde yer alan fibula örnekleri⁵⁷ Urartu'daki bu tür fibulaları tanımlamada yardımcıdır.

Tanımladığımız fibulalar arasında bu tür tek bir örnekle temsil edilmektedir. Söz konusu fibulanın gövdesi "V" biçimlidir ve gövde ortasında ufak yuvarlak bir çıkıntı yer alır (Fig. 3c, 7). Kilit yuvasının olduğu kolda üç, diğer kolda ise dört kabartma çıkıntı vardır. İğne teli korunmuştur ve gövdeye bağlantılı ucu spiral şeklinde iki kez bükülmüştür. Gövdenin diğer ucu dövülerek plaka haline getirilip, bükülerek kilit yuvası oluşturulmuştur. Kilit yuvasının üstü paralel üç yiv ile bezenerek el şeklinde formlandırılmıştır. Kilit yuvasının yan tarafındaki keskin çıkıntı ise baş parmak izlenimi kazandırmıştır.

Fibulanın kollarındaki kabartma halkalardan birine zincir geçirilmiştir ki bu durumda bize onun olası kullanım şekli hakkında bilgi sağlamaktadır (Fig. 7). Eldeki veriler ışığında zincirli fibulaların kullanımı iki şekilde açıklanabilir. Bunlardan ilki fibuladan sarkan zincirin ucuna başka takılar

⁵² Piotrovsky 1952, Res. 18 orta.

⁵³ Piotrovsky 1950, 41, Fig. 23; Zahlhaas 1991, Res. 23; Brentjes 1996, II-4.

⁵⁴ Savaş ve Estetik 2004, 184-185.

⁵⁵ Muscarella 1965, 238-239.

⁵⁶ Barnett 1963, Res. 42; Piotrovsky 1969, Res. 78.

⁵⁷ Savaş ve Estetik 2004, 182.

tutturulmuş olabileceği yönündedir. Diğeri ise karşılıklı iki omuza takılan fibulaların birbirine bu tür bir zincir ile bağlanmış olabilecekleri şeklinde açıklanabilir. Her iki kullanım şeklinin de elbiseye estetik bir görünüm kazandırdığı anlaşılmaktadır. M.Ö. 7. yy.'a tarihlenen ve yine zincir eklentili bir Urartu fibulası form olarak tanımladığımız örnekten farklı olsa da fibulalar üzerindeki zincir kullanımını göstermesi bakımından önemli bir örnektir⁵⁸.

Urartu fibulaları araştırıldığında tanımladığımız bu örneğin form olarak yakın benzerlerine rastlayamamaktayız. Sadece yukarıda sözü edilen zincir eklentili fibula, donanım bakımından aynı düşünce doğrultusunda yapılandırılmıştır. Eldeki yaylı fibula örneklerine bakıldığında Kayalidere ve Nor Aresh'den gelen fibulaların asimetrik bir gövdeye sahip oldukları ve kilit yuvalarının geniş bir plaka halinde yapıldıkları görülmektedir. Bu durumda elimizdeki örnek var olanlardan farklı bir yapı sergilese de, gövde biçimi ve donanımları, kilit yuvasının biçimlendiriliş şekli ve iğnenin bağlantı ucu bize bir Urartu yapımı olduğunda yol göstericidir.

Diyarbakır Müzesinde yer alan ve çalışmaya konu olan toplam ondört adet Urartu Tunç fibulasının, var olan örnekler ışığında değerlendirildiğinde, olasılıkla M.Ö. 7. yy.'da yapılmış oldukları ortaya çıkmaktadır. Sarmal fibulalar özellikle iğnenin gövdeye bağlanma şekliyle Kafkas örneklerinden etkilenilerek yapılmaya başlanmış ardından da tüm Urartu yerleşim alanında yaygın olarak üretilmişlerdir. Bu şekilde Yakınoğru fibula modellerinin Urartu'ya geçtiği anlaşılmaktadır ki Karmir Blur bu geçişte önemli bir merkez durumunda olmalıdır.

Sarmal fibulalar kadar yoğun olarak kullanılmasa da Urartu'da üretildikleri bilinen yaylı fibula örneklerinden Nor Aresh fibulası M.Ö. 7. yy.'ın ikinci yarısına, Kayalidere'den ele geçen ise M.Ö. 8. yy. sonuna tarihlenmektedir ki bu da Urartu'da hem sarmal hem de yaylı fibulaların aynı zamanda kullanıldıklarında yol göstericidir. Elde edilen tarihler bize Urartu maden sanatçılarının M.Ö. 8. yy.'ın sonundan itibaren fibula üretmeye başladıklarını M.Ö. 7. yy.'da daha yoğun olarak çalıştıklarını göstermektedir ve benzerleri ışığında tanımladığımız Diyarbakır Müzesi örnekleri de bu yoğun üretimin bir parçası durumundadır.

⁵⁸ Zahlhaas 1991, res. 56.

Katalog

Fig. 1a Tunç 2.9x 2.6 cm

Diyarbakır Müzesi Env. No. 13/210/77

Simetrik gövdeli ve gövdesinin orta kesiminde şişkinliğe sahip ufak boyutlu bir örnektir. Gövde yüzeyi düzdür ve her iki kolda da üçer kabartma yer alır. İğne teli kırıktır fakat iğneyi oluşturan telin gövdenin bir ucuna iki kez sarılarak gövdeye bağlantı sağlandığı anlaşılmaktadır. Bağlantı kesiminin üst kısmında teli sabitleyen, ufak mantar şekilde çıkıntı vardır.

Fig. 1b Tunç 2.6 x 2.3 cm

Diyarbakır Müzesi Env. No. 1/6/78

“U” şekilli gövdelidir. Gövde ortaya doğru hafifçe şişkin, yüzey ise bezemesizdir. Her iki kolda da kabartma üç adet bant yer alır. Bu kez iğne teli korunmuştur ve tel gövdenin bir ucuna iki kez sarılarak bağlantı sağlanmıştır. Tepe noktasındaki mantar şekilli kesim yine sabitlemeye yöneliktir. Gövdenin diğer ucu dövülerek plaka haline getirilmiş ve silindirik şekilde bükülerek iğne yuvası oluşturulmuştur.

Fig. 1c Tunç 2.2 x 2.2 cm

Diyarbakır Müzesi Env. No. 7/21/81

“U” şekilli gövdelidir. Kollar yukarıya doğru açılarak genişler. İnce yapılı fibulanın gövdesinde yay biçimli çentik bezeme yer alır ve bu özelliği ile grubun diğer örneklerinden farklılık gösterir. Kollardan birisi üzerinde iki, diğerinde ise üç adet kabartma bant bulunmaktadır. İğne teli korunmamıştır fakat formu bunun da sarmal fibula olduğunda yol göstericidir. Gövdenin diğer ucu ise yine diğerlerinde olduğu gibi plaka haline getirilmiş ancak bu kez dikdörtgen şeklinde bükülerek kilit yuvası oluşturulmuştur.

Fig. 1d Tunç 2.2 x 2.2 cm

Diyarbakır Müzesi Env. No. 3/20/79

Özellikle gövde ortasındaki keskinliği ile farklılık göstermektedir. Gövde “U” şekillidir ve merkezinde bir önceki örnekte olduğu gibi yay şeklinde çentik bezeme vardır. Her iki kolda da üçer adet kabartma bant yer alır, iğne teli korunmuştur. İğneyi oluşturan tel bir kez sarılarak gövdeye bağlanmıştır. Üst kesiminde ise yine ufak mantar şekilli çıkıntıyla kola sabitlenmektedir. Kilit yuvasını oluşturan plakanın ucu üçgen formudur.

Fig. 1e, 4 Tunç 2.5 x 2.4 cm

Diyarbakır Müzesi Env. No. 16/26/83

Simetrik gövdesi “U” şekilli olup, üst kesimi daha geniştir. Gövde ortası şişkindir ve üzerinde yay şeklinde birbiri içine girmiş üç adet kazıma bezek yer alır.

Kollardan birinde üç diğesinde ise bozulmuş tek kabartma bant vardır. İğne kilit yuvasına oturtulmuş şekilde tam olarak korunmuştur. İğne teli gövdenin bir ucuna iki kez sarılarak bağlanmıştır.

Fig. 1f Tunç 3 x 3 cm

Diyarbakır Müzesi Env. No. 13/9/77

Simetrik "D" biçimli gövdesiyle dikkat çeker. İnce yapılı gövdenin yüzeyi bezemesizdir. İğne kiliti yarım daire şeklinde bükülerek formlandırılmıştır. Kollardan birinde kalın bir adet, diğesinde ise ince üç adet kabartma bant yer alır. İğne teli korunamamıştır.

Fig. 1g Tunç 2 x 1.7 cm

Diyarbakır Müzesi Env. No.16/24/83

Ufak boyutlu olup ince bir yapı sergilemektedir. Gövdede bezeme gözlenmezken kollarda birer genişçe kabartma bant yer almaktadır. İğne teli korunmuştur ve gövdenin bir ucuna bir kez sarılarak bağlantı sağlanmıştır. Bu kesimin üstünde yine diğelerinde olduğu gibi ufak mantar şekilli sabitlemeye yönelik çıkıntı vardır.

Fig. 2a Tunç 2.5 x 2.5 cm

Diyarbakır Müzesi Env. No. 12/3/84

"D" şekilli formludur, gövde bezemesiz, kollarda ise ikişer tane kabartma çıkıntı yer alır. İğneyi oluşturan tel gövdeye iki kez sarılırken, gövdenin diğeri ucu dövülerek plaka haline getirilmiştir ve yarım daire şeklinde bükülüp iğne yuvası oluşturulmuştur. İğne yuvasının üstü paralel yivlerle bezendiğinden bükülmüş bir eli anımsatmaktadır.

Fig. 2b, 5 Tunç 2.4 x 2.2 cm

Diyarbakır Müzesi Env. No. 13/33/76

"U" biçimli olup, daha şişkin bir gövdeye sahiptir Her iki kolda ikişer kabartma bant yer alırken, iğne teli gövdenin bir ucuna iki kez sarılarak bağlanmıştır.

Fig. 2c Tunç 2.2 x 2.2 cm

Diyarbakır Müzesi Env. No.13/21/77

Gövdesi "V" şekillidir. Gövde oldukça incedir ve kollar üzerinde simetrik kabartma çıkıntılar vardır. İğne teli kırık olmasına karşın iğneyi oluşturan telin gövdeye üç kez sarılarak bağlandığı ortaya çıkmaktadır. Bu sarmal kesimin üzerinde mantar şeklinde, iğneyi sabitlemeye yönelik aksam bulunmaktadır. Kilit yuvasının üzerindeki el formu çok belirgindir, yan taraftaki ucu keskin çıkıntı ise baş parmak görünümü kazandırmıştır.

Fig. 2d Tunç 4.2 x 3.8. cm

Diyarbakır Müzesi Env. No. 3/8/85

Gövde yüzeyi yatay ve dikey konumlandırılmış kazıma çizgilerle donatılmıştır. Her iki kolda yer alan kabartma bantlarla fibulaya plastik bir görünüm kazandırılmıştır. Kilit dili ise diğer örneklerde olduğu gibi yine el şeklindedir. Fibula diğer örneklere göre daha büyük boyutludur.

Fig. 3a, 6a-b Tunç 4 x 3.5 cm

Diyarbakır Müzesi Env. No. 26/19/79

“D” şekilli gövdelidir. Gövde üzerindeki bant içinde, merkezde baklava dilimi, etrafında ise düzgün olmayan karelerden oluşan insize geometrik bezekler yer alır. Bezeli olan bu alanın etrafı girintilidir ve böylece fibula yüzeyinde kabartma efektler sağlanmıştır. Kilit yuvasının olduğu kolda 3 adet kabartma bant yer alır. İğne teli kırıktır ama formun genel görünümü bunun sarmal fibula olduğunu ortaya koymaktadır.

Fig. 3b. Tunç 4 x 3.5 cm

Diyarbakır Müzesi Env. No.26/18/76

Gövdede yer alan bezeme alanında yine ortada baklava dilimi iki yanda ise düzgün olmayan ve hatta silik çizgisel bezeme yer alır. Kollarda birer kabartma çıkıntısı vardır ve diğerinin aksine bu fibulanın iğnesi korunmuştur ve gövdenin bir ucuna iki kez sarılarak bağlantı sağlanmıştır.

Fig. 3c, 7 Tunç 4.9 x 3.3 cm

Diyarbakır Müzesi Env. No. 22/38/02

Gövdesi “V” biçimlidir ve gövde ortasında ufak yuvarlak bir çıkıntı yer alır. Kilit yuvasının olduğu kolda üç, diğer kolda ise dört kabartma çıkıntısı vardır. İğne teli korunmuştur ve gövdeye bağlantılı ucu spiral şeklinde iki kez bükülmüştür. Gövdenin diğer ucu dövülerek plaka haline getirilip, bükülerek kilit yuvası oluşturulmuştur. Kilit yuvasının üstü paralel üç yiv ile bezenerek el şeklinde formlandırılmıştır. Kilit yuvasının yan tarafındaki keskin çıkıntı ise baş parmak izlenimi vermektedir. Fibulanın kollarındaki kabartma halkalardan birine zincir geçirilmiştir ki, bu durum da bize onun olası kullanım şekli hakkında bilgi sağlamaktadır.

Kaynakça

- Akurgal 1999 Akurgal, E., Anadolu Kültür Tarihi, Ankara.
- Barnett 1963 Barnett, R. D., "Urartian Cemetery at Iğdır", *Anatolian Studies* 13, 178.
- Birmingham 1961 Birmingham, J. M., "The Overland Route Across Anatolia in the Eight and Seventh Centuries B.C", *Anatolian Studies* 11, 185-195.
- Blinkenberg 1926 Blinkenberg, C., *Fibules Greques at Orientales*, Kopenhagen.
- Brentjes 1996 Brentjes, B., "Fibeln in Kaukasien und im Eurasiatischen Steppenraum", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XXXVII*, 104-119.
- Burney 1966 Burney, C. A., "A first Season of Excavation at the Urartian Citadel at Kayalidere", *Anatolian Studies* 16, 55-111.
- Caner 1983 Caner, E., *Fibeln in Anatolien I, Prahistorische Tunçfunde Abteilung XIV. Band 8, München*.
- Giesen 2001 Giesen, K., *Zyprische Fibeln Typologie und Chronologie*, Jonsered.
- Mellink 1967 Mellink, M., "Archaeology in Asia Minor: Adenda", *AJA* 70.
- Muscarella 1965 Muscarella, O. W., "A Fibulae from Hasanlu", *AJA* 69, 233-240.
- Muscarella 1967 Muscarella, O. W., *Phrygian Fibulae from Gordion*, London.
- Muscarella 1967 Muscarella, O. W., "Fibulae Represented on Sculpture", *JNES* 26.
- Muscarella 1988 Muscarella, O. W., *Tunç and Iron: Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Müzesiof Art. Newyork*.
- Pedde 2000 Pedde, F., *Vorderasiatische Fibeln von der Levante bis Iran*, Berlin
- Piotrovski 1950 Piotrovski, B. B., *Karmir Blur I*, Erivan.
- Piotrovski 1952 Piotrovski, B. B., *Karmir Blur II 1949-1950*, Erivan.
- Piotrovski 1969 Piotrovski, B. B., *Urartu*, Geneva.
- Savaş ve Estetik 2004 *Urartu Savaş ve Estetik*, İstanbul.
- Sevin - Özfirat - Kavaklı 2000 Sevin, V. - A. Özfirat - E. Kavaklı, "1997/1998 Van-Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 21/1.
- Stronach 1959 Stronach, D. B., "The Development of the Fibulae in the Near East", *Iraq XXI*, 180-206.
- Tarhan 1994 Tarhan, T., "Recent Research at the Urartian Capital Tuşpa", *Tel Aviv* 21/1, 22-58.
- Tarhan - Sevin 1991 Tarhan, T. - V. Sevin, "Van Kalesi ve eski Van Şehri Kazıları", *12 KST/II*, 429-455.
- Zahlhaas 1991 Zahlhaas, G., "Clothing Accessories and Jewelry", *Urartu: a Metal-working Center in the First Millenium B.C, Jerusalem*, (Ed) R. Merhav, 184-198.

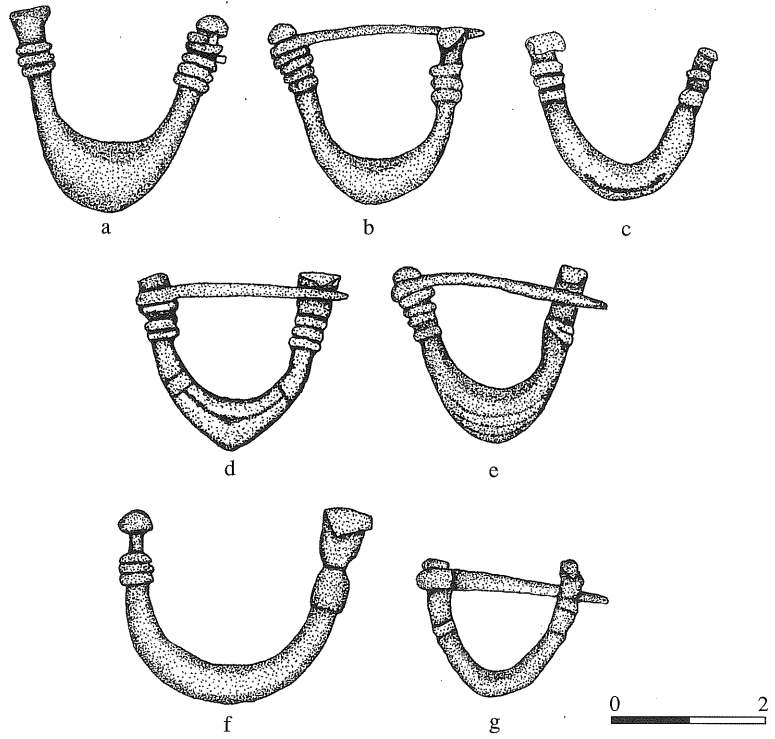

Fig. 1

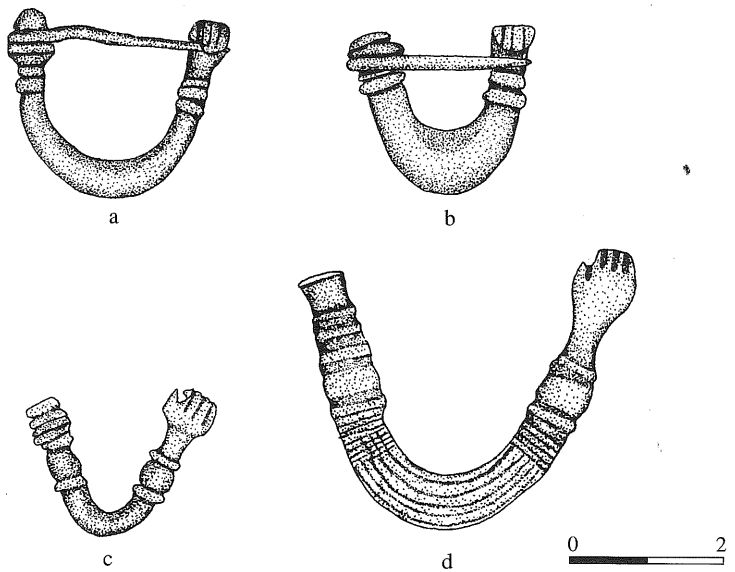

Fig. 2

Diyarbakır Müzesinde Yer Alan Urartu Tunç Fibulaları

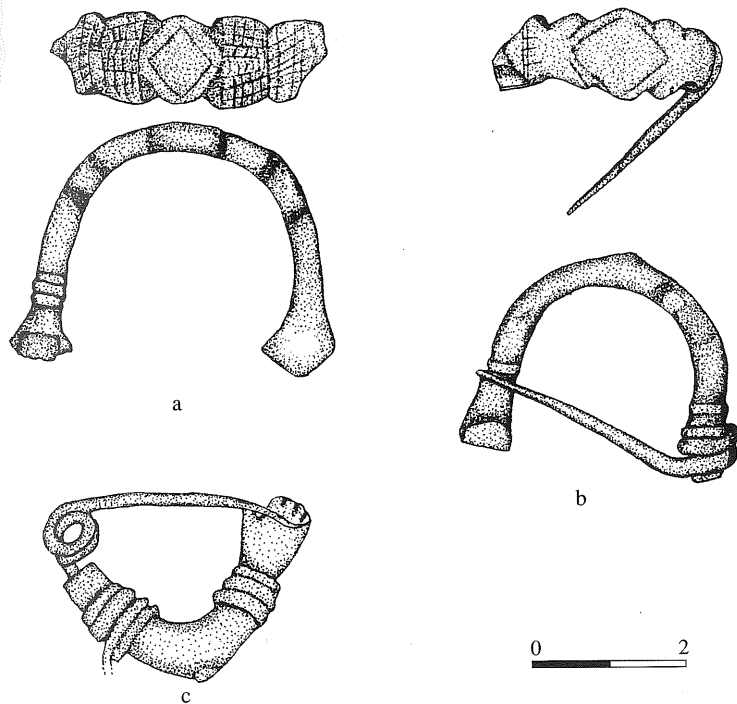

Fig. 3

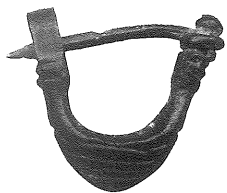
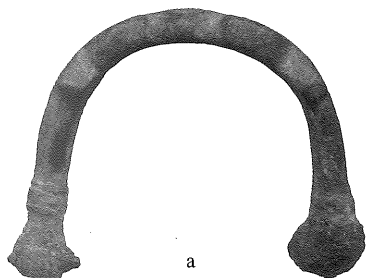

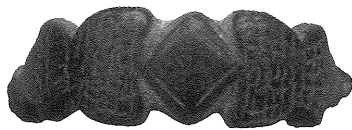
Fig. 4

Fig. 5

a

b

Fig. 6

Oya San

Fig. 7